

Ярослав ТИНЧЕНКО*

«Тихий терор» проти «колишніх людей» у середині 1930-х рр.

Мета – на підставі архівних та газетних джерел реконструювати події, пов’язані з репресивними заходами комуністичного режиму проти «колишніх людей», що мешкали на території республіки у період 1934–1936 рр.

Методологія ґрунтується на принципах науковості, історизму, усебічного дослідження архівних джерел. У процесі дослідження були використані біографічний, проблемно-хронологічний, конкретно-пошуковий, історико-генетичний, лінійно-хронологічний методи.

Висновки. Приводом для проведення репресивних заходів на території республіки у середині 1930-х рр. стосовно «колишніх людей» стало вбивство С. Кірова. Водночас, репресії цього періоду вийшли за межі арештів так званих «терористів-білогвардійців». В УСРР 13–15 грудня 1934 р. до страти й ув’язнення засудили відомих українських письменників та діячів культури.

Співробітники держбезпеки провели масштабну звірку облікових даних колишніх офіцерів та імперських урядовців, рядових учасників збройної боротьби з радянською владою. Значна їх частина була заарештована. Зокрема, у Києві така масова спеціальна операція відбулася у ніч з 5 на 6 квітня, в Одесі – у ніч з 14 на 15 квітня 1935 р. У процесі арештів та обшуків вилучалися зброя, нагороди, документи, фотографії, література дореволюційного періоду. Виявлені матеріали трактувалися слідчими органами як докази участі їхніх власників в антирадянській діяльності. Значна частина заарештованих у подальшому отримала терміни ув’язнення або були вислані в інші регіони СРСР. Ретельна перевірка «колишніх людей» проводилася комуністичним режимом також у 1936 р., зокрема, осіб, які через вік перебували на соціальному забезпеченні. Остаточо «колишніх людей» знищили під час масових операцій у добу Великого терору 1937–1938 рр.

Ключові слова: репресії, «колишні люди», Великий терор, убивство С. Кірова, білогвардійці, офіцери.

* *Тинченко Ярослав Юрійович* – кандидат історичних наук, заступник директора Національного військово-історичного музею України з наукової роботи, м. Київ. E-mail: lemborg_landwer@meta.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5886-4168>

Про короткий період «м'яких репресій» поміж гучними показовими кримінальними справами початку 1930-х та 1937–1938 рр., за окремими винятками, науковці практично не згадували¹. Цей період можна окреслити 1934–1936 рр. – поміж Голодомором та Великим терором. Його кульмінацією став квітень 1935 р. – масові арешти «профілактичного» характеру «колишніх людей».

Кількість репресованих у цей період була незначною. Згідно даних, оприлюднених кілька років тому на підставі архівних документів, у 1934 р. на території УСРР органами НКВС було заарештовано 11 971 осіб, у 1935 р. – 24 662, у 1936 р. – 15 774 осіб. Значний відсоток заарештованих становили люди, притягнуті до відповідальності за кримінальні злочини і правопорушення під час перебування на відповідальній посаді².

У 1941 р. керівництвом НКВС УСРР було підготовлено довідку з узагальненими даними про репресованих в Україні упродовж 1935–1940 рр. осіб. У ній містяться такі дані³:

	Усього засуджених	Із них – до вищої міри покарання
1935 рік	18 422	137
1936 рік	14 038	177
1937 рік	130 512	67 767
1938 рік	75 510	59 644
1939 рік	7 370	147
1940 рік	3 210	45
	249 062	127 917

¹ Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2011. – №1 (36). – С. 156–234.

² Мозохин О. Репрессии в цифрах и документах. Деятельность органов ВЧК–ОГПУ–НКВД–МГБ (1918–1953 гг.). – М., 2018. – С. 175, 176, 181, 182, 188.

³ ГДА СБ України, ф. 42, оп. 1, спр.35, арк. 11 додатковий.

Отже, архівні дані свідчать, що упродовж середини 1930-х рр. кількість заарештованих була порівняно невеликою, смертні вироки ухвалювалися лише у виняткових випадках. На жаль, виявити верифіковані дані про загальну кількість виконаних в УСРР у 1934 р. смертних вироків поки не вдалося.

Окреслений період характерний не стільки арештами та стратами, скільки ретельним обліком, обмеженням у правах та висилкою осіб, яких не встигли репресувати на початку 1930-х рр.

До переслідування органами НКВС «колишніх людей» у середині 1930-х рр. спонукали два чинники. Це ухвалення Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом 21 січня 1934 р. постанови про перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва, де проживало чимало «колишніх людей». «Чистка» Києва спровокувала посилення оперативного інтересу до цієї категорії в інших містах радянської України. Іншим чинником стало вбивство 1 грудня 1934 р. у м. Ленінграді першого секретаря Ленінградського обкому ВКП(б) С. Кірова.

Отже, органи НКВС УСРР синхронно з РСФРР посилили боротьбу, по-перше, з так званою партійною опозицією, а, по-друге, – колишніми білогвардійцями, офіцерами, дворянами та іншими «соціально ворожими» елементами.

Вбивцею С. Кірова виявився також член Комуністичної партії Леонід Ніколаєв. Хоча вбивство було скоєно з особистих мотивів, однак для керівників комуністичного режиму воно дало підстави для пошвавлення репресій. У всіх радянських газетах широко висвітлювався сам факт вбивства. Передусім, у вбивстві С. Кірова обвинуватили «білогвардійців». Майже миттєво у Москві, Ленінграді та інших містах заарештували осіб, які після 1920 р. повернулися до радянської Росії та СРСР. Вже 5 грудня 1934 р. виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР було ухвалено смертні вироки 38 особам у Ленінграді та 29 – у Москві. Попри те, що серед засуджених до страти було чимало євреїв, які за своїм походженням не

могли бути ані офіцерами, ані білогвардійцями, у радянській пресі все одне було зазначено, що вони – «білогвардійці-терористи»⁴.

Розслідування справи вбивства С. Кірова тривало. Газети повідомляли, що його вбивця Л. Ніколаєв, буцімто, належав до «опозиційної групи Л. Каменєва і Г. Зінов'єва» – відомих «старих більшовиків», звинувачених у т.зв. «антипартійній лінії». Саме внутрішньопартійна боротьба, буцімто, стала причиною замаху та вбивства С. Кірова. Тому арешти у Москві та Ленінграді продовжувалися⁵.

Обвинувальний висновок по справі Л. Ніколаєва та ще 13 «опозиціонерів» було оприлюднено у газетах 27 грудня 1934 р. Через три дні вже повідомили про засудження до смерті та виконання вироку над цими особами⁶.

16 січня 1935 р. у київських газетах було опубліковано «Обвинувальний висновок в справі Зінов'єва Г.Є., Євдокімова Г.Є., Гертіка А.М., Бакаєва І.П., Кукліна О.С., Каменєва Л.Б., Шарова Я.В., Федорова Г.Ф., Горшеніна І.С., Перімова О.В., Тарасова І.І., Файвіловича Л.Я., Герцберг О.В., Гессен С.М., Сахова Б.Н., Башкірова О.Ф., Царькова М.О., Браво Б.Л., Анішева А.І., обвинувачуваних у злочинах, передбачених арт. арт. 17. 58-8 і 58-11 КК РСФРР»⁷. Через два дні оприлюднили вирок, згідно якого Г. Зінов'єва та ще трьох осіб засудили до 10 років ув'язнення, інших – до менших термінів⁸. Фактично, скориставшись убивством С. Кірова, органи НКВС СРСР активно знищували т. зв. «антипартійну опозицію».

Останнє з безперечно цікавих повідомлень стосовно вбивства С. Кірова стосувалося керівників управління НКВС СРСР по Ленінградській області Ф. Медведя, І. Запорозця та ін. Їх

⁴ Більшовик. – 1935. – 6 грудня.

⁵ Там само. – 1934. – 22 грудня; 1934. – 23 грудня.

⁶ Там само. – 1934. – 27 грудня; 1934 – 30 грудня.

⁷ Там само – 1935. – 16 січня.

⁸ Там само. – 1935. – 18 січня.

звинувачували в тому, що, маючи «по своїй посаді безпосереднє відношення до справ про терор, маючи в своєму розпорядженні відомості про замах, що готувався на тов. С.М. Кірова, виявили не тільки неухажне ставлення, а й злочинну недбалість до основних вимог державної безпеки, не вживши необхідних заходів охорони»⁹.

Аналогічна кримінальна справа проти «терористів-білогвардійців» була інспірована НКВС УСРР у Києві, але їхню роль відігравали представники української культури. Усього по цій кримінальній справі заарештували 37 осіб. Уже 13–15 грудня 1934 р. виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду СРСР під головуванням В. Ульяха було засуджено до страти 28 осіб. Зокрема, за цією кримінальною справою були розстріляні поети, письменники, драматурги та публіцисти: Роман Сказинський, рідні брати Іван та Тарас Крушельницькі, Григорій Косинка (Стрілець), Кость Буревій, Олексій Влизько, Дмитро Фальківській та інші знані радянською публікою особи¹⁰.

Ніхто з них ніколи не мав жодного стосунку ані до білогвардійців, ані до колишніх офіцерів. Фактично, головною їх провиною стало те, що в більшості ці люди приїхали з-за кордону: «Суд встановив, що більшість обвинувачених прибула в СРСР через Польщу, а частина – через Румунію, маючи завдання по вчиненню на території УСРР ряду терористичних актів. При затриманні у більшості обвинувачених забрані револьвери і ручні гранати»¹¹. Як відомо, майже всі, хто проходив та був засуджений по цій кримінальній справі, належали до числа галичан-комуністів, або таких, що щиро співчували радянській владі. Часто ці люди виїздили з Польщі до Радянського Союзу, назавжди перериваючи зв'язки зі своїми родинами та друзями. Вочевидь, з вироком по цій кримінальній

⁹ Там само. – 1935. – 24 січня.

¹⁰ Там само. – 1935. – 11 грудня; 1935. – 18 грудня.

¹¹ Там само. – 1935. – 18 грудня.

справі вони відчули гірке розчарування у своїх ідеалах та пожалкували про хибний шлях у житті, який вже ніяк не могли виправити.

Слідом за розстрілом перших-ліпших «білогвардійців-терористів» у Радянському Союзі почалася ретельна ревізія всіх «колишніх людей», а також у минулому – активних учасників збройної боротьби проти більшовиків, які мешкали у найбільших містах країни чи прикордонних регіонах.

Перший документ, що вдалося виявити на цю тему, датований 20 січня 1935 р. Це доповідна записка секретарю Кам'янець-Подільського райкому КП(б)У про наявність у цьому регіоні так званих «контрреволюційних елементів». У ній було зазначено, що «район значиться по забрудненості неблагонадійним елементом – колишніми петлюрівцями, контрабандистами и політичними бандитами». У документі зазначалася така кількість цього «елементу»: колишні петлюрівці – 1120 осіб; колишні контрабандисти – 870; колишні чини царської армії – 64; карні злочинці (пасивні та активні) – 415; контрреволюційний шовіністичний елемент – 214; колишні куркулі – 320; родинно пов'язані з закордоном – 114 осіб.

Окремо у документі згадується Кам'янець-Подільський, де мешкало 310 колишніх петлюрівців, 113 осіб – «контрреволюційного шовіністичного елементу», 11 – «політбандитів» та 550 осіб, названих «репресованим елементом». Це, вочевидь ті, кого чекісти заарештовували наприкінці 1920 – у 1921 рр. у зв'язку з репресіями прихильників УНР (адже цей регіон Армія УНР залишила лише у листопаді 1920 р.)¹².

20 березня 1935 р. у друкованому органі Київського міського комітету КП (б)У та міськради міста «Більшовик» повідомили, що відбулося очищення від «колишніх людей» старої столиці Російської імперії: «За останні дні в Ленінграді заарештовано й вислано до східних областей СРСР за пору-

¹² Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Хмельницька область. / Упор. В. Васильєв, Л. Місінкевич, Р. Подкур. – Хмельницький, 2008. – Кн.1. – С. 307.

шення правил проживання і закону про паспортну систему, групу громадян з колишньої аристократії, царських сановників, великих капіталістів і поміщиків, жандармів, поліцаїв та інших.

Серед них: колишніх князів – 41 чол., колишн[іх] графів – 33 чол., колишніх баронів – 76 чол., колишн[іх] великих фабрикантів – 35 чол., колишн[іх] великих поміщиків – 68 чол., колишн[іх] великих торговців – 19 чол., кол[ишніх] вищих царських сановників з царських міністерств – 142 чол., колишн[іх] генералів і вищих офіцерів царської та білої армій – 547 чол., колиш[ніх] вищих чинів жандармерії, поліції та «охранки» – 113 чол.

Частина з висланих притягнена до відповідальності органами нагляду за діяльність проти радянської держави і на користь закордонних держав»¹³.

Одночасно у київських газетах публікувалися статті про те, що й у Києві кількість «колишніх людей» радикально скоротилася порівняно з дореволюційними часами. Так, наприклад, у згаданому «Більшовику» надрукували статтю під назвою «Зник попівсько-дворянській Київ». У ній порівнювалися дані з «Путеводителя по Києву» за 1913 р. та поточні. Із гордістю автор зазначав, що у 1913 р. у Києві мешкало 20155 спадкових дворян, 17042 особистих, 3200 представників релігійних культів та ін, і лише – 15000 робітників. Проте наприкінці 1935 р. у Києві мешкало 650 тис. осіб, із яких 280 тис. були робітниками та радянськими службовцями з родинами, 25 тис. кустарів, 82 тис. учнів, 50 тис. студентів та ін. Про дворян та ін. «колишніх» уже не ішлося¹⁴.

Водночас органи НКВС УСРР провели ретельний облік «колишніх людей» у Києві та Одесі. Відповідні докладні звіти зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Дані по Києву були узагальнені у доповідній записці

¹³ Більшовик. – 1935. – 20 березня.

¹⁴ Там само. – 1935. – 14 січня.

начальника УНКВС по Київській області М. Шарова від 5 квітня 1935 р. наркому внутрішніх справ радянської України В. Балицькому:

«Згідно Вашого наказу у порядку очищення столиці м. Києва та приміської смуги від контрреволюційного елементу і «колишніх людей», Київським Облуправлінням НКВС за лінією УДБ підібрано компрометуючих матеріалів на 850 осіб.

Із них:

- а) Колишні графи, князі, барони – 33 особи.
- б) Колишні генерали та їхні утриманці – 17 осіб.
- в) Колишні офіцери царської та білих армій – 237 осіб.
- г) Колишні контррозвідники і карателі – 20 осіб.
- д) Колишні поліцейські та жандарми – 89 осіб.
- е) Колишні поміщики, великі купці та фабриканти – 21 особа.
- ж) Колишнє сановне духовенство – 87 осіб.
- з) Колишні працівники судового відомства – 37 осіб.
- і) Реемігранти та репатріанти – 10 осіб.
- к) Ті, що проходять за білоемігрантськими зв'язками, – 10 осіб.
- л) Колишні куркулі – 127 осіб.
- м) Колишні політбандити – 28 осіб.

Крім цього, за лінією Кримінального розшуку підібрано компрометуючих матеріалів на 512 осіб.

Із них:

- а) Грабіжників – 65 осіб.
- б) Спекулянтів – 43 осіб.
- в) Валютників – 48 осіб.
- г) Скупників краденого – 27 осіб.
- д) Гравців-шутлерів – 10 осіб.
- е) Шахраїв – 4 осіб.
- ж) Злодіїв – 117 осіб.

По лінії Паспортного Відділу Обласної міліції підібрано компрометуючих матеріалів для позбавлення паспортів на 870 осіб.

Таким чином, усього підібрано компрометуючого матеріалу на 2238 осіб. Зазначена цифра не вичерпує всіх наявних матеріалів. Продовжуємо підбір матеріалів і подальше виявлення антирадянського і кримінального елементу.

У ніч на 5 квітня проведено операцію першої черги по лінії УДБ. Про результати операції доповім сьогодні додатково»¹⁵.

¹⁵ ГДА СБ України, ф.16, оп. 1, спр. 42, арк. 70–71.

У наступній доповідній записці В. Балицькому від 7 квітня 1935 р. М. Шаров поінформував про результати арештів «колишніх людей»:

«Цілком таємно. Народному комісару внутрішніх справ УСРР тов. Балицькому. Доповідна записка про результати операції про вилучення контрреволюційного елементу та "колишніх людей" по м. Києву по лінії УДБ КОУ НКВС.

У ніч на 5 і 6-те квітня по м. Києву була проведена перша черга операції по вилученню контрреволюційного елементу і "колишніх людей".

Всього було заарештовано 250 осіб, серед яких наявні:

Колишніх графів, князів і баронів – 9 осіб.

Колишніх генералів та їхніх утриманців – 9 осіб.

Колишніх офіцерів царської та білої армій (які не є командирами запасу) – 78 осіб.

Колишніх контррозвідників і карателів – 26 осіб.

Колишніх поліцейських і жандармів – 18 осіб.

Колишніх поміщиків, великих купців і фабрикантів – 42 особи.

Сановного духовенства – 3 особи.

Реємігрантів і репатріантів – 8 осіб.

Тих, хто має білогвардійські зв'язки, – 20 осіб.

Колишніх куркулів – 15 осіб.

Колишніх політбандитів – 10 осіб.

У результаті проведених обшуків було виявлено та вилучено зброї:

револьверів – 6,

пістолетів – 2,

мисливських рушниць – 10,

холодної зброї – 12,

патронів револьверних – 218.

Крім того, було виявлено і вилучено царські грамоти, послужні списки, ордени, медалі та цінності.

Звертає на себе увагу факт вилучення великої кількості чистих бланків із печатками різних державно-кооперативних установ і організацій, а також круглі печатки та штампи.

Усе це легко могло бути використано для виготовлення всіляких фальшивих документів.

Усього було вилучено: 434 чисті бланки з печатками, 4 круглі печатки та 8 кутових штампів.

Нижче цього наводимо дані про найцікавіші результати обшуків:

1) Ляпунов С.С. – колишній полковник царської армії, зараз безробітний – вилучено 2 ощадкнижки на 8.000 рублів.

2) Стародумський В.В. – колишній офіцер царської армії. Вилучено револьвер "Браунінг" і 6 патронів.

3) Артинов – підозрюється в шпигунстві, нині викладач Гірничого інституту, вилучено 120 американських доларів.

4) Разгільдяєв – син полковника. Вилучено грамоти з царською печаткою, особисті документи генерала Мердера і листування його з Олександром II.

5) Дімітрієв¹⁶ – колишній штабс-капітан, служив у жандармському управлінні, нині бухгалтер відділу робітничого постачання. Вилучено книги Троцького, бойові набої, 2 одиниці холодної зброї і касет.

6) Кірвунов-Соболев – колишній поручик царської армії, колишній член партії. Підтримує зв'язок із родичами, які проживають у Ризі. Вилучено чисті бланки частин РСЧА і Головерго Київського Мережбуду.

7) Безродний – колишній великий поміщик, нині чорнороб заводу Лепсе. Брат полковник польської армії. Вилучено набір каучукових букв "друкарні Гутенберга", які могли бути використані для друкування антирадянських листівок. У нього також вилучено царські грамоти.

8) Ремізовський – колишній великий домовласник, нині сторож Житлкоопа. Виявлено 21 чистий бланк із печаткою Шепетівського ЦРК і Київського Лісозаводу.

9) Горбик – асистент Будівельного інституту, колишній поміщик, служив у каральному загоні. Вилучено револьвер системи "Наган" і 120 патронів.

10) Смирнов – моторист Водоканалу, колишній великий домовласник, проявляє контрреволюційні терористичні тенденції. Вилучено "Наган" із 6 бойовими патронами.

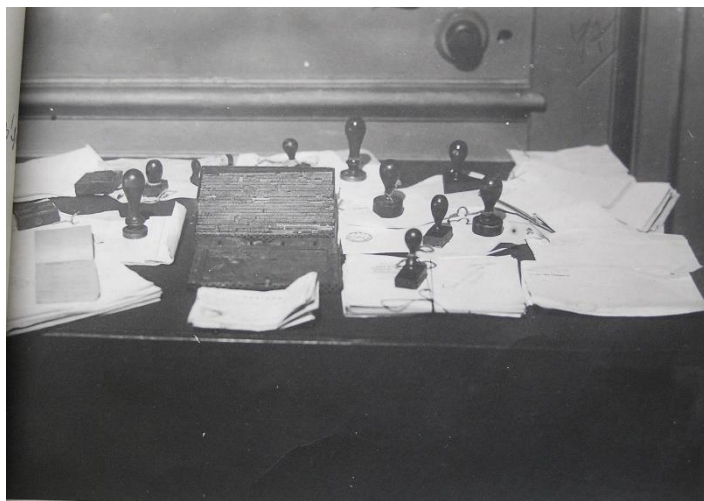
Приступаємо до проведення слідства»¹⁷.

¹⁶ Так у тексті, імовірно ідеться про Василя Володимировича Дмитрієва.

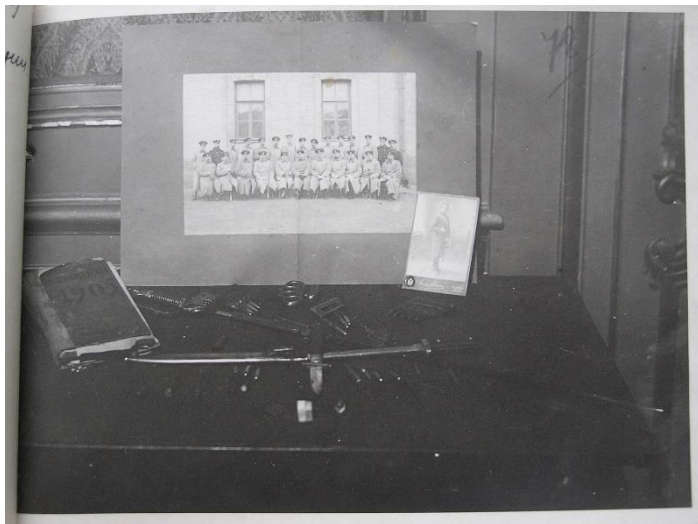
¹⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 42, арк. 72–74.

Контрреволюцій література, вилучена під час арештів у Києві
5-6 квітня 1935 р.

Чисті бланки, печатки, штампи, вилучені під час арештів у Києві
5-6 квітня 1935 р.

Речові докази, вилучені під час арешту В. Дмитрієва.
5–6 квітня 1935 р.

Загалом у Києві у процесі проведення спецоперації з «виїмки контрреволюційного елементу та колишніх людей» було заарештовано 451 осіб, відібрали паспорти та виселили за межі 50-кілометрової зони ще 825 представників т.зв. «соціально-чужого елементу». Згідно доповіді, серед цих людей було: дворян – 24, поміщиків – 34, полковників – 5, білих офіцерів – 62, чинів жандармських та поліцейських – 48, куркулів – 83, священників – 17, політбандитів – 31, очільних петлюрівських діячів – 27, великих власників будинків – 32, родичів репресованих – 20, польських націоналістів – 13, бродячих монахів і попів – 56¹⁸.

До доповідей було додано 5 фотографій з вилученими «експонатами», які, на думку оперативників, мали відображати сутність контрреволюційної діяльності «колишніх людей». Фотографії мали наступні підписи:

¹⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 42, арк. 68–69.

- «1. Контрреволюційна література, вилучена при проведенні спецоперації 5–6 квітня 1935 р., – книги, які видавалися до революції, а також із 1920-х рр. у Радянському Союзі і пізніше були заборонені, зокрема «Історія України» М. Грушевського, «Дни» та «1920 год» В. Шульгіна, збірник спогадів «Крушение империи» та ін.
2. Чисті бланки с печатками, штампи и печатки, вилучені під час операції 5–6 квітня 1935 р.
3. Речові докази, вилучені при арешті Дмитрієва Василя Володимировича, який мав зв'язок із троцькістами – на фотографії кілька одиниць холодної зброї, патрони, а також дві дореволюційні фотографії з офіцерами Російської імператорської армії.
4. Грамоти й ордени, вилучені при проведенні операції 5–6 квітня 1935 р., – кілька орденів, нагрудних знаків, жетонів та пара генерал-майорських погонів Російської імператорської армії, жіночі прикраси, золоті та срібні монети, гроші Української Народної Республіки та іноземна валюта (долари).
5. Речові докази, вилучені у колишнього офіцера Разгільдяєва, вилучені царські грамоти із печатками, особисте листування його вітчима Мердера із імператором Олександром II – на фотографії зображені різні дореволюційні видання, зокрема, історію Володимирського Київського кадетського корпусу, а також дві грамоти, які російські імператори жалували разом з орденами»¹⁹.

Аналогічна операція відбулася також в Одесі. У доповідній записці від 20 квітня 1935 р. «Про проведення операції по лінії Білої контрреволюції» В. Балицького повідомили:

«В порядку очищення міста Одеси від активного контрреволюційного та кримінального елемента, в ніч на 15 квітня цього року обласним управлінням НКВС було проведено операцію, в результаті якої заарештовано по лінії УДБ – 33 та по лінії міліції – 36 осіб.

Арештували осіб, яких розробляли по лінії «терору» – родинні та близькі зв'язки терористів, колишні великі сановники та колишні офіцери, які активно проявляють себе, репатріанти, контррозвідники та інші ворожі елементи.

Серед заарештованих:

1. Терористичні зв'язки – 9 осіб.

¹⁹ Там само, арк. 76–80.

2. Колишні люди, сановники та офіцерство – 4 особи.
 3. Репатріанти – 2 особи.
 4. Контррозвідники та філери – 15 осіб.
 5. Учасники контрреволюційних організацій – 3 особи.
- У зв'язку з цією операцією ліквідовано наступні агентурні справи по лінії «Т[ерористи]» і Біла к[онтрреволюці]я:
1. Аг[ентурна] справа «Дентель». Розроблялися Драгомирецький і Шевчук – брат і племінник керівника РОВСа в Тарнополі – полковника Драгомирецького, з яким підтримували зв'язок. Шевчук заарештований. Драгомирецький тимчасово виїхав на Поділля. Орієнтовано Вінницьке управління для його арешту.
 2. Аг[ентурна] справа «Бессарабка-лист». У справі розроблялися мати і син Бригер – Марія і Борис, та Дембовецький, до яких керівник РОВСа в Бессарабії полковник Боголюбов неодноразово направляв кур'єрів (заочників ІНО) для вербування і встановлення у них явок. Заарештовані Бригер Марія – вдова офіцера, нині медсестра Тубінституту і Дембовецький Георгій – радист на п/х²⁰. Бригер Борис за нашою пропозицією заарештований в Ялті, де він перебував на курорті.
 3. Аг[ентурна] справа «Римляни». Заарештовані Канські Йосип і Людмила, які мають у Латвії та Югославії близьких родичів – видатних діячів монархічних і терористичних організацій, з якими вони весь час пов'язані. Племінник Канських – терорист, був затриманий Ленінградським П[овноважним] П[редставництвом ОДПУ СРСР] при переході кордону СРСР і розстріляний.
 4. Аг[ентурна] справа «Сім'я». Заарештовані колишні білі офіцери Манго і Юревич, які повернулися з еміграції у 1926 і 1927 рр. Манго, перебуваючи в Болгарії, двічі вербувався в терористичну організацію. Юревич в еміграції був пов'язаний з контррозвідником Гільченком. Останнім часом входили в антирадянське угруповання.
 5. Агентурна справа «Князь». Заарештований колишній великий чиновник царських часів Баццилі, двічі заарештований за перехід до Румунії та підробку документів. За свідченнями затриманого в 1931 р. в Одесі терориста князя Лобанова-

²⁰ Так у тексті.

Ростовського, останній був направлений генералом Бредовим з явкою до Баццилі.

6. Агентурна справа «Філери». Заарештовані колишні філери охоронного відділення і контррозвідки Штабу Одеського Військового Округу: Сакович, Нехлюдова, Бас-Боген, Волков, Бедель, Обезюк, Топчий і Хомутова, які приховували своє минуле і проживали до останнього часу в Одесі.

7. Аг[ентурна] справа «Спритні». Заарештовано Дмитрієва, колишнього торговця, дядька контррозвідниці Штабу Врангеля Ольги Карататевої, яка направляла з Болгарії кур'єрів з явкою до Дмитрієва.

Під час обшуків виявлено та вилучено:

1. Револьверів системи «Браунінг», «Маузер» – 3 шт.
2. Офіцерських шпаг і кортиків – 5 шт.
3. Біноклів військових – 3 шт.
4. Бойових патронів до «Браунінгу» та ін. – 200 шт.
5. Офіцерських погонів, у тому числі генеральських, – 4 пари,
6. Офіцерських мундирів – 3 шт.
7. Повне генеральське обмундирування: віц-мундир, штани, погони і хрести – 1 компл[ект] (вилучено під час обшуку у кол[ишнього] генерала Каролінського).
8. Офіцерських хрестів, у тому числі «Володимира»²¹ та різних жетонів – 12 шт.

Крім цього, вилучено велику кількість листування, переважно з-за кордону, особисті документи та фотографії, які будуть використані як речові докази у ліквідованих справах (справа «Римляни», «Спритні» тощо).

Одночасно з арештами проведено 11 обшуків без арештів, переважно у к[олишніх] людей: княгинь, генералів і великих власників, нерепресованих за віком, у яких також виявлено листування з закордоном і ряд документів, що представляють цікавість.

Останні будуть представлені на адмін[істративне] вислання і частково виселені в порядку паспортного режиму [...]»²².

²¹ Так у тексті.

²² ГДА СБ України, ф.16, оп.1, сп. 42, арк. 99–102.

Вочевидь, подібні спецоперації відбулися також в інших великих містах УСРР, але документи про це поки не виявлені. Особи, які затримувалися в процесі спецоперації, або відпускалися (до періоду Великого терору), або отримували вироки на незначні терміни ув'язнення у таборах чи заслання.

Приміром, 5 квітня 1935 р. під час згаданої операції у Києві арештували 55-річного інваліда, колишнього полковника Кубанського козацького війська Олександра Васильовича Люлька. Приводом до арешту стали наклепи сусідів по будинку – членів КП(б)У та сексотів НКВС, які заздалегідь отримали завдання скласти письмові характеристики на колишнього полковника. Матеріали архівно-кримінальної справи свідчили, що сусіди навмисно провокували інваліда: при зустрічі у під'їзді глузували з нього, штовхали, своїми діями намагалися викликати агресію. Люлька зазвичай не піддавався на провокації. Однак якось промовив собі «під ніс» фразу: «Раніше жилося краще!». Саме ця фраза й стала підставою для арешту колишнього полковника. 27 липня 1935 р. О. Люлька був засуджений до 3 років заслання до Північного краю. Але він не потрапив на Північ, оскільки 15 серпня помер у камері Лук'янівської в'язниці²³.

Того ж 5 квітня 1935 р. у Києві на підставі доповіді агента НКВС на псевдо «Антонов» арештували колишнього полковника Івана Івановича Андрієвського. «Антонов» повідомив до НКВС, що І. Андрієвський листувався зі братом-білогвардійцем, який перебував на еміграції. На цій підставі І. Андрієвського 3 вересня того ж року засудили до 3 років заслання до Північного краю. Подальша доля колишнього полковника невідома²⁴.

В окреслений період відбувалися також репресії й у сільських регіонах УСРР, але вони мали точковий характер. На-

²³ Центральний державний архів громадських об'єднань та українці, ф. 263, оп. 1, спр. 52559, арк. 3, 26, 29.

²⁴ Там само, спр. 33074, арк. 26, 31.

приклад, у 1934 р. у с. Хоружівка Недригайлівського району органами НКВС було виявлено «контрреволюційне куркульське угруповання».

У 1935 р. у Ромнах, а також селах Засульє, Заруддя, Волковці, буцімто, викрито «контрреволюційну організацію націоналістичного гатунку» у кількості 32 осіб. Того ж року у Ромнах також виявлено «повстанську групу» з 7 осіб. Наступного року у Ромнах заарештовано ще 12 осіб, які, начебто, належали до «повстанської націоналістичної організації» у системі земельного відділу на чолі з працівником цієї установи Юрченком.

У 1935–1936 рр. у Дубовязівському районі Сумщини заарештовано групу «Спілки визволення України» у складі 6 осіб, один із яких був священником с. Кошари. У 1934–1936 рр. у Глухівському районі було «розгромлено», буцімто, повстанські організації за зразком «Спілки Визволення України»²⁵.

Відгомін подій, пов'язаних з убивством С. Кірова та подальшою «очисткою» Києва та інших міст від «колишніх людей», мав місце й у 1936 р. Так, київська газета «Більшовик» 20 лютого 1936 р. опублікувала цікаву статтю: «Вдова генерала на утриманні соцстраху»: «У розмові з представником нашої газети голова секції соціального забезпечення київської міськ-

ради тов. Шеремет повідомив: «Секція з участю депутатів провадить велику роботу по перевірці осіб, що перебувають на соціальному забезпеченні. Вже виявлено 632 чол., які ніякого права на таке забезпечення не мають. Серед них – 100 чоловік класово-чужих. На утриманні соцзабезу були: вдова відомого генерала Келлера, вдова підполковника Тимченка і вдова генерал-майора Покотила, дворяни Мітулич та Демидовський, син великого поміщика Міклуха-Маклай, полковник Біжан та ряд інших колишніх дворян і поміщиків»²⁶. Таким чином,

²⁵ Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Сумська область / Упорядники : О. Бажан, О. Рубанов, І. Федоренко. – Суми, 2013. – Кн. 2. – С. 72–92.

²⁶ Більшовик. – 1936. – 20 лютого.

перевірка щодо «колишніх людей» проводилася комуністичним режимом на різних щаблях влади також у 1936 р.

Це газетне повідомлення цінне згаданими прізвищами. Адже виявилось, що була живою та мешкала у Києві вдова генерала від кавалерії графа Федора Артуровича Келлера, який очолював офіцерські дружини у боротьбі проти Армії УНР у листопаді – грудні 1918 р. Після загибелі його поховали на кладовищі Покровського жіночого монастиря.

Цікаво, що в цій замітці згадується батько українського радянського поета Миколи Платоновича Бажана – Платон Артемович (помилково названий «Біжаном»), який був підполковником російської армії та Армії УНР. Репресії минули стороною Платона Бажана, вірогідно – завдяки своєму синові, якого особисто цінував Й. Сталін. Однак інші колишні офіцери, передусім кадрові, які залишалися живими, у більшості були знищені під час Великого терору 1937–1938 рр.

Отже, проведена перевірка обліків «колишніх людей», складених у 1926 та 1931 рр., мала на меті не лише уточнення їхньої наявності й актуалізації. Спеціальна операція органів державної безпеки у 1935 р. із арешту та засудження «колишніх людей» мала на меті вилучити їх із радянського суспільства. Їх вважали не лише рудиментом імперської Росії, а й підґрунтям для потенційної розвідувально-диверсійної та терористичної роботи. Остаточо «колишніх людей» фізично знищили під час Великого терору 1937–1938 рр.

REFERENCES

1. Bazhan, O. (2011). Represywna diial'nist' orhaniv VUNK-DPU-NKVS-KDB na Kyivschyni u 1919 -1980-ti rr. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB – From archives of VUChK-GPU-NKVD-KGB*, 1 (36), 156–234 [in Ukrainian].
2. Bazhan, O., Rubanov, O., Fedorenko, I. (Comp.). (2013). *Reabilitovani istoriiei. U dvadtsiaty semy tomakh. Sums'ka oblast'*. Vol. 2. Sumy [in Ukrainian].

3. Mozoxin, O. (2018). *Repressii v cifrax i dokumentax. Deyatel'nost' organov VChK-OGPU-NKVD-MGB (1918–1953 gg.)*. Moscow [in Russian].
4. Vasyl'iev, V., Misinkevych, L., Podkur, R. (Comp.). (2008). *Reabilitovani istoriiei: U dvadtsiaty semy tomakh. Khmel'nyts'ka oblast'*. Vol.1. Khmel'nyts'kyj [in Ukrainian].

Tynchenko Y. "Silent terror" against "former people" in the mid-1930s

Objective. To reconstruct the events related to the repressive measures of the communist regime against 'former people' who lived in the republic during the period 1934–1936 based on archival and newspaper sources.

Methodology is founded on the principles of scientific rigour, historicism, and comprehensive analysis of archival sources. The research employed biographical, problem-chronological, specific-search, historical-genetic, and linear-chronological methods.

Conclusions. The Kirov assassination was the reason for the repressive measures taken in the mid-1930s in the republic against "former people". At the same time, the repressions of this period went far beyond the arrests of so-called "White Guard terrorists". In the Ukrainian SSR, on 13–15 December 1934, well-known Ukrainian writers and cultural figures were sentenced to death and imprisonment.

State security officers conducted a large-scale check of the records of former officers and imperial officials, as well as ordinary participants in the armed struggle against Soviet power. A significant number of them were arrested. In particular, such a mass special operation took place in Kyiv on the night of 5 to 6 April and in Odesa on the night of 14 to 15 April 1935. During the arrests and searches, weapons, awards, documents, photographs and pre-revolutionary literature were seized. The materials found were interpreted by the investigating authorities as evidence of their owners' participation in anti-Soviet activities. A significant number of those arrested were subsequently sentenced to prison terms or deported to other regions of the USSR. A thorough check of 'former people' was also carried out by the communist regime in 1936, in particular, persons who were on social security due to their age. The 'former people' were finally exterminated during mass operations during the Great Terror of 1937–1938.

Keywords: repression, 'former people,' Great Terror, murder of S. Kirov, White Guards, officers.